

Гідний монумент Симону Петлюрі (до 75-річчя Української Бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі)

«Треба тільки волі створити і енергії, – і ми поставимо С. Петлюрі достойний його пам'ятник нерукотворний».
С. Черепин (В. Прокопович)

Внаслідок поразки національно-визвольної боротьби в Україні 1917–1920 рр. десятки тисяч найактивніших учасників цих подій виявилися відірваними від своєї Батьківщини, опинившись по багатьох країнах Європи. Проте, незважаючи на нестатки й труднощі повсякденного життя, українські емігранти не перетворилися в безлику людську масу, а виявили достатні внутрішні сили для самореалізації, а відтак для збереження себе як етносу. Цьому, в значній мірі, сприяла діяльність створених емігрантами в місцях їхнього скупчення численних громадських і культурно-освітніх установ.

Найбільш свідомою виявилася політична еміграція, що і в умовах зарубіжжя не припинила політичної діяльності, спрямованої на відродження української державності. Політична праця для цієї частини українських емігрантів складала головну мету їхнього перебування за кордоном, котре розглядалось як тимчасове, що неодмінно зміниться поверненням на незалежну Батьківщину. Лідери української політичної еміграції всіма засобами намагалися мобілізувати емігрантську масу, постійно підкреслюючи пріоритетність саме політичних аспектів в її закордонному житті.

Серед непідготовленої до новопосталих умов життя української еміграції, агітованої різними програмами, ідеологіями, був потрібен маяк, який би світив розбурханому морю еміграції і вказував куди прямувати. В тодішніх обставинах тільки незмінна постанова, ясність мети і конкретність завдань Симона Петлюри були вірними і відповідали потребам часу. Без сумніву цим маяком і вождем української політичної еміграції став він, Симон Петлюра – Голова Директорії УНР, Головний Отаман.

До останніх днів свого життя він вірив в кращу будучність українського народу і був непохитним борцем за національне відродження. Петлюра, очоливши українську національну революцію та державу, і в часи перебування на еміграції, пріоритет державності ставив над партійною, загальнонаціональні інтереси над класовими і груповими. «Українська еміграція, – писав С. Петлюра, – є органічною інтегральною частиною цілого українського народу, що перед чужою владою перебуває. Політичні думи, культурно-освітні стремління і організаційні змагання до утворення власної держави української нації повинні наскрізь проїняти й українську еміграцію, яка в спеціальних умовах перебування на чужині, здебільшого в європейських державах, мусить тут виконати відповідуючу частину загальнонаціонального і загальнодержавного – програму української нації, а власне ту частину, що її народ наш під окупаційною владою доконати не може, а яка проте має

величезне значення в справі будівництва Української Держави. Не марнотратним, не яловим повинно бути життя і перебування нашої еміграції поза межами батьківщини, а повним глибокого змісту та пожиточних наслідків для рідного краю».¹

В еміграції, змінивши зброю на перо, Петлюра виклав програму діяльності української спільноти в брошурі «Сучасна еміграція та її завдання» (1923 р.). За оцінкою М. Степаненка її «без перебільшення можна назвати державно-філософським трактатом», в якому лише один перелік підзаголовків може «дати уявлення про глибоке знання проблеми й почуття великої відповідальності за накреслення магістральних шляхів діяльності еміграції в нових умовах боротьби за відновлення УНР»². Ось деякі із тих підзаголовків: «Праця серед міжнародних наукових об'єднань», «Участь в європейській пресі і журналістиці», «Організація лекцій на українські теми», «Вивчення мови того народу, серед якого живемо», «Вивчення європейських мов», «Праця над створенням перекладної літератури», «Збирання книжок, газет і інших друкованих матеріалів для нашої національної бібліотеки, «архівні пошукування», «Праця над засвоєнням наукових удосконалень», «Видавництво книжок» і т.п.³

Слід зазначити, що на культурному відтинку С. Петлюра вважав за необхідне створити національну бібліотеку, тимчасовим зародком якої на еміграції й стала пізніше Бібліотека імені С. Петлюри.

Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі – одна з найстаріших українських установ-товариств у Франції. Потреба еміграції саме в українському друкованому слові оформилася в ідею створення бібліотеки. Генеральна Рада союзу українських емігрантських організацій у Франції звернулася з закликом до українських організацій і людності з пропозицією заснувати в Парижі пересувну українську бібліотеку. Цю ідею підтримав Симон Петлюра, який у квітні 1926 року, себто місяць перед своєю трагедією, у формі записки висловив міркування про пекучу потребу наявності в Парижі «цьому перехресті культурно-політичних доріг світу, українського культурного центру чи бодай бібліотеки»:⁴

«... Нема що довго розводитися над цією потребою, вона зрозуміла кожному, особливо на чужині... Українська бібліотека повинна бути утворена, і всі, хто відчуває себе свідомим, організованим членом нашої еміграційної громади, повинні вжити всіх засобів, щоб допомогти створенню цієї потрібної культурної установи.

Ми кличемо в першу чергу всіх наших громадян на еміграції у Франції суцільних, відгукнутися на заклик в цій справі і допомогти здійснити його. Присилайте непотрібні вам книжки і видання: вони будуть першими підвалинами майбутньої української бібліотеки в Парижі, яка буде обслуговувати потреби всієї української еміграції на терені Франції в рідній, своїй книжці, в рідному друкованому слові. Ваш приклад викличе наслідування з боку широких кругів нашого громадянства, – таким чином справа утворення бібліотеки може посунутися наперед і стати вже на реальний ґрунт від здійснення ініціативи з утворенням центральної бібліотеки для цілої нашої

еміграції, перебуваючи на терені Франції, ми матимемо зайву корисну інституцію, що надасть всім нам – емігрантам – і більшої організованості і більшої змоги почувати себе культурними людьми та загартувати себе від денаціоналізуючого впливу, якому завжди підлягає емігрант, коли він губить живий зв'язок з рідним друкованим словом».⁵

Крім того, відкриття українського культурного осередку у Парижі із окресленим завданням, вважав С. Петлюра, дасть можливість належно інформувати цю частину Європи і взагалі західний світ про Україну.

Після трагедії 25 травня 1926 р., тодішній прем'єр уряду УНР В'ячеслав Прокопович пригадав розмову з Петлюрою про потребу бібліотеки, вважаючи, що Українська бібліотека стане йому найкращим пам'ятником: «...можемо й повинні ми вже сьогодні дбати про вшанування його пам'яті, увіковічення його імені всіма способами. Це розуміють всі і всюди...

З усіх заходів в цьому напрямку ми хочемо привернути увагу громадянства до одного способу, який здається нам дуже доцільним і потрібним і здійснити який цілком в нашій спроможності. Це заснування Української Бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі.

...Чи ж може бути пам'ятник прекрасніший, достойніший і благородніший? А до того, пам'ятник –живий, живий на потонні часи, живий на віки?

...Треба тільки волі створити і енергії, – і ми поставимо С. Петлюрі достойний його пам'ятник нерукотворний».⁶

Вибір Парижа був не випадковим. І не тільки тому, що тут з 1924 р. і до своєї трагічної гибелі жив Головний Отаман, а ще й тому, що Париж був, є і залишиться центром культурного життя світу. «Тут схрещуються сьогодні, – міркував В'ячеслав Прокопович, – дороги світової культури й політики, тут б'ється пульс міжнародного життя і тут всі культурні народи світу намагаються мати якусь платформу з найкращими взірцями свого Я. То чому ж українцям не здобути на таку платформу?».⁷

Вже 13 червня 1926 р. у Парижі було створено Комітет для вшанування пам'яті Симона Петлюри у Франції до якого крім В. Прокоповича ввійшли професори Олександр Шульгин, Іларіон Косенко, генерал Олександр Удовиченко, Іван Рудичев. Усі вони –близькі соратники Головного Отамана у будівництві Української Народної Республіки. Іван Рудичев був товаришем Симона Петлюри по навчанню в полтавській семінарії.

Неповний тиждень пізніше, 19 червня, на своєму першому засіданні Комітет виніс рішення про створення меморіальної бібліотеки ім. Симона Петлюри та музею Головного Отамана, куди мали надійти всі речі з його помешкання по вулиці Тенар.

Першу книжку – «Конституція України» Пилипа Орлика, видану в Бендерах 1710 року, подарував сам Прокопович. Спочатку фонд бібліотеки уміщувався в одній невеликій шафі в приміщенні редакції журналу «Тризуб», який у жовтні 1925 року був започаткований Петлюрою.

Кількість книжок почала скоро збільшуватися і призначена шафа в редакції виявилася замалою. Крім того, досить швидко стає очевидним, що

бібліотека ім. Симона Петлюри починає набирати форм громадської інституції, що вимагало більше уваги до неї з боку Комітету.

З 1 березня 1927 р. піклування бібліотекою перейняв Іван Рудичев – великий любитель книг, відданий справі збереження пам'яті про Симона Петлюру. Ще з 10 лютого 1927 р. розпочалося оформлення Бібліотеки. Ухвалено Статут, що базувався на французькому законі 1901 р. «Про культурні об'єднання» за яким Товариство Української Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі є незалежною організацією і що воно назавжди має залишитися у цьому місті з метою популяризування Петлюри і української культури у світі. Натомість Музей, де будуть зберігатися не тільки особисті речі Головного Отамана, але і все те, що має відношення до української Визвольної Боротьби, зможе бути перенесений до Києва, за сприятливих умов політичного життя в Україні.

Упродовж перших п'яти перших років свого існування бібліотека чотири рази міняла приміщення. Скільки людської енергії і матеріальних коштів затрачено на це перевезення. Проте, невелика група людей, які добровільно взяли на себе обов'язки великого діла, не відступали перед труднощами.

Наполеглива праця Івана Рудичева, його активне листування з закликами про фінансову допомогу до всіх українців світу мало позитивні наслідки. У жовтні 1927 р. редакція «Тризуба» переїжджає в нове помешкання на вулиці Данфер-Рошро, 42 в 5-й дільниці Парижа. Разом з редакцією переїжджає й бібліотека. Одержує тут окрему кімнату і майбутній Музей С. Петлюри. Скромні меблі Головного Отамана з його помешкання на вулиці Тенар Комітетові вдалося викупити за 5 тис. франків і розмістити у цій кімнаті так, як вони стояли раніше, даючи таким чином повну уяву про те, як жив і працював Симон Петлюра. Крім того, в Музеї були представлені посмертна маска обличчя і руки Петлюри, фотопортрети, фільми та фотографії похорону, стрічки з написами від численних вінків, телеграми й листи із співчуттям з приводу смерті, матеріали судової комісії.

Створюється керівний орган товариства-бібліотеки – Рада Бібліотеки у складі В. Прокоповича – голова, І. Косенка – заступник голови і скарбник, ген. О. Удовиченка – секретар, І. Рудичіва – технічний секретар і бібліотекар. Засновується також фундація бібліотеки.

1 лютого 1929 р. бібліотека переїздить на вулицю Ля Санте, неподалік скверу Пале-Рояль. На початку березня 1929 року рада Бібліотеки висунула ініціативу про призначення представників свого Товариства у всіх найбільших поселеннях української еміграції в світі. Їхнє завдання – допомагати Раді у збиранні та бути посередниками між Бібліотекою і широким загалом українського громадянства. Того ж року 4 травня бібліотека була декларована в Паризькій префектурі. А 26 травня 1929 року, в третю річницю вшанування пам'яті С. Петлюри, відбулося урочисте відкриття бібліотеки. З цієї нагоди надійшло 75 привітань від різних громадських організацій та окремих осіб. Число жертводавців матеріалами і книжками сягнуло за межі трьох тисяч осіб. Часто повторювалися імена відомого педагога в Україні і Празі С. Сірополка, Липовецького з Варшави, Ліневича з Подєбрад, Качури з Парижа, Є. Онацького

з Риму, Ямкового з Франції, з усіх громад союзу, філії Військового Товариства у Франції і багатьох ін.⁸

15 жовтня 1931 р. бібліотеку перевезено в простору квартиру на вулицю Де Ля Тур д'Овернь, де вона і перебувала до Другої світової війни.

У довоєнний період бібліотека складалася з трьох частин: книгозбірні, музею та архіву. Число книг та періодичних видань постійно зростало: травень 1928 р. –1100, кінець 1928 р. –1400; 1932 р. –10 тис. (разом з матеріальними пам'ятками); травень 1933 р. –10146 і до 2 тис. у філіях. Бібліотека в 30-х роках отримувала 74 періодичних видань (61 – українське), а в 1940–1941рр. –143 (118 – українських), мала також добірку часописів за 1905–1907, 1917–1920 рр.⁹

Серед часописів і журналів, що надходили до Бібліотеки тих років: «Літературно–Науковий Вісник», «Наш приятель», «Українська Громада», «Український Голос», «Горци Кавказа», «Новий Час», «Книголюб» (Прага), «Український Прапор» (Берлін), «Громадський Голос» (Львів), «Свобода» (Джерсей, США), «Західні Вісті» (Едмонт), «Український Голос» (Вінніпег), «Нова Хата» (Львів) та багато інших.¹⁰

Як зазначає Аркадій Жуковський (Франція) в Українській Бібліотеці було зібрано колекцію фотографій і малюнків, що налічувала 1340 одиниць. В музеї були представлені численні карти України, гравюри, портрети визначних українських діячів та прихильників українства, матеріали з української етнографії і фольклору (дерев'яні вироби, писанки, рушники), відзнаки української військової уніформи, колекція грошових знаків, а також афіші, плакати, програми концертів, мистецьких вистав. Окремий відділ становили архіви українських місій, посольств, еміграційних організацій, матеріали процесу над вбивцею С. Петлюри – Шварцбардом.

Серед рідкісних видань бібліотека мала: Реєстр козаків 1649 р., «Історію Русів», «Опис України» Боплана, «Історію Карла XII-го, короля Шведського» Вольтера, Конституцію Пилипа Орлика.¹¹

Поступово Українська Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі стає справжнім культурним осередком. У приміщенні бібліотеки часто організовувалися виставки, засідання академії, публічні лекції, проходили вечори пам'яті тощо. Першою, в липні 1929 року, була лекція В. Поповича на тему «Український Пласт і його значення». Серед тих, хто виступав з публічними лекціями у Бібліотеці були: Модест Левицький, Улас Самчук, Роман Смаль-Стоцький, Андрій Яковлів, Іван Феценко-Чопівський.

Найбільш плідним на цікаві зібрання в Бібліотеці став 1937 рік. Це був рік Всесвітньої виставки в Парижі. Того року в Бібліотеці виступали Євген Вирів з Праги; Степан Скрипник з Рівного як Генеральний Секретар Волинського Українського Об'єднання і майбутній Патріарх УАПЦ; проф. Степан Сірополко з Праги про Києво-Могилянську Академію і про її значення в українській історії; Павло Шумовський з Варшави; музикант і професор музичного Інституту в Лозанні Омелян Нижанківський; Дмитро Дорошенко з Праги та Юрій Липа з Варшави.¹² Перелік цих імен у публічних виступах в Бібліотеці підкреслює всю вагу, що її мала Бібліотека в українському світі.

Упродовж 30-х років засновуються представництва бібліотеки у Чехословаччині, Польщі, Німеччині, Румунії, Югославії, Болгарії, Італії, Швейцарії, Туреччині, Австрії, США, Канаді, а також п'ять філій у Франції.

З початком Другої світової війни бібліотека–музей залишилась у Парижі, оскільки спроба перевезення її до Швейцарії виявилася невдалою 22 жовтня 1940 р. головне приміщення бібліотеки було опечатане німецькою окупаційною владою, а 20 січня 1941 р. майно бібліотеки було вивезено німецьким гестапо до Берліна і передано у східний відділ Великої бібліотеки, яку очолював Альфред Розенберг і де нагромаджувалися всі пограбовані слов'янські бібліотеки в окупованій Європі.

Влітку 1943 р., коли союзники почали бомбардувати Берлін, Бібліотеку Розенберга евакуюють до Ратібору (нині Польща). У 1945 р. фонди Бібліотеки та архів попадають у руки радянської армії, і на довгі роки їх слід губиться.

Лише 26 квітня 1946 р. завдяки волі і переконанням відданих справі людей і в першу чергу Івана Рудичіва, бібліотека знову відкрилася, маючи у своєму фонді всього 57 книг. Однак завдяки жертвам та придбанням фонди бібліотеки швидко поповнювалися, особливо періодикою. Були віднайдені колекція української періодики та частина архівних збірок (архіви періоду визвольних змагань, Української дипломатичної місії на мирній конференції 1919 р. в Парижі, Української дипломатичної місії в Парижі); збереглася також інвентарна книга бібліотеки на близько 20000 томів. Таким чином інституція досить швидко відновила свою діяльність. Титанічну роботу по відновленню діяльності Української Бібліотеки у післявоєнний період здійснили І. Рудичів, Г. Довженко, П. Йосипишин.

Слід зазначити, що після війни Григорій Довженко та Олександр Удовиченко розпочинають клопотання перед французьким урядом, щоб одержати відшкодування німецькою стороною за пограбування українського громадянського майна. Врешті-решт довголітні домагання змусили німецьку сторону у 1968 р. погодитися відшкодувати бібліотеці збитки – 420 тис. німецьких марок, на які, спільно з об'єднаними коштами Братства св. Симона і Парафії УАПЦ в Парижі, вдалося купити окремих будинок на вул. Палестини, 6 у 19-й дільниці Парижа. А 27 травня 1971 року відбулося урочисте відкриття Бібліотеки у цьому новому приміщенні, де вона зайняла повністю перший поверх, разом з парафією УАПЦ; на другому поверсі розмістилося Братство св. Симона.

З 1959 р. бібліотека почала видавати свій Інформаційний бюлетень, відновились її представництва у США, Канаді, Аргентині, Бразилії, Австралії, Австрії, Німеччині.

Про зростання питомої ваги української установи свідчить той факт, що у 1961 р. Рада Бібліотеки прийняла у свої члени таких видатних людей українського Парижа, як професори Володимир Кубійович, Олександр Кульчицький, Володимир Янів, Павло Шумовський, інж. Симон Созонті, інж. Микола Маслов, др-р Кирило Дмитрович, ред. Олег Штуль та ін.¹⁴

Книжковий фонд бібліотеки швидко зріс: початок 1950-х рр. – 3000; 1958 р. – 10000; 1971 р. – 12000; 1979 р. – 18000; 1984 – 30000.

Завдяки даруванням та закупці поповнились також архівні фонди. Бібліотека провела реєстрацію українки у славістичних книгозбірнях Парижа та інших міст Франції. Зібрана бібліографія була класифікована П. Шумовським по 50 розділах і становить солідний реєстраційний банк друкованої українки.¹⁵

Із 1962 р. Бібліотека взяла на себе зобов'язання догляду й охорони могили Головного Отамана С. Петлюри. Щороку 25 травня, в день трагічної загибелі Петлюри, проводяться заходи по вшануванню його пам'яті.

Бібліотека завжди прихильно ставилася до видавничої справи, цього важливого прояву культурної діяльності українського життя на еміграції. У 60–70-і роки ХХ ст. були видані праці: «Симон Петлюра. (Матеріали для бібліографічного покажчика)» П. Зленка, «Вічне підданство» В. Прокоповича, «Московська воша. Оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними робити» С. Петлюри, «Симон Петлюра!» Б. Марченка (фр. мовою), «Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень, 1976)», другий том збірника «Симон Петлюра: статті, листи, документи» (спільне вид. Бібліотеки й УВАН у США).

Вісімдесяті роки ознаменувалися заснуванням стипендіального фонду для дослідників теми «Петлюріана». У 1981 р. доктор Костянтин Бризгун із Торонто, аби вшанувати пам'ять своєї дружини, заснував Стипендійний Фонд ім. Доктора Людмили Бризгун, переславши на рахунок бібліотеки 8000 канадських доларів. А в 1984 р. Рада Бібліотеки оголосила першу стипендію в сумі 10000 франків за дослідну працю з історії України доби української державності 1917–1919 років, пов'язаної з постаттю Симона Петлюри.

У 1985–1988 рр. за проектом українського архітектора Зої Могилівської здійснюється розбудова й реконструкція старого приміщення бібліотеки, що диктувалося потребами подальшого зростання культурно-освітньої та наукової діяльності цієї установи. Урочисте відкриття оновленої книгозбірні відбулося 27 травня 1989 р. На зібрані від добровільних пожертв гроші у 1991 році відбулося урочисте відкриття при бібліотеці Музею Визвольних Змагань 1917–1920 рр.

Виступаючи на одному з засідань Ради Бібліотеки, її тодішній директор Петро Йосипишин зазначив, що «Бібліотека Симона Петлюри є монументом всеукраїнської діаспори»¹⁶, тому матеріальна підтримка та сприяння її розвитку є обов'язком українців і заходу і сходу.

Сьогодні активно працює засноване в Києві у 1991 році представництво товариства бібліотеки. Проведено два Всеукраїнські петлюрівські конкурси молодих науковців. Спільно з Павлом Мовчаном (головою Представництва) і Дмитром Степовиком розроблено програму наукових досліджень про дореволюційну діяльність С. Петлюри.

Перший Конкурс, який був оголошений у січні 1992 р. (відзначені праці опубліковані: «Він – з когорти вождів. Кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри». Дніпро, Київ, 1994) виявив зацікавлення студентів-істориків та молодих науковців.

Результати досліджень Другого Всеукраїнського петлюрівського конкурсу, що проходив у 1993–1995 рр., були видрукувані у збірнику «Симон Петлюра та українська національна революція». Крім цього збірника у 1995 році коштами Бібліотеки в Парижі та Фундації ім. Симона Петлюри в Торонто вийшла книга «Симон Петлюра та його родина». Ці видання стали вагомим внеском української Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі для закріплення прапора петлюріани в Україні.

У 1996 р. Рада Товариства Бібліотеки висунула ініціативу широкого громадського відзначення 70-річчя Паризької Трагедії, створивши з цією метою Європейський Діловий Комітет на чолі з директором бібліотеки Василем Михальчуком. В Україні для відзначення трагічної події було створено Всеукраїнський Діловий Комітет. Зусиллями Комітетів в Парижі та Києві були проведені наукові конференції, вечори-пам'яті, виставки документів і матеріалів, присвячених життю і діяльності Симона Петлюри. Результати наукових пошукувань та доповіді на Конференціях-меморіалах ввійшли до збірника матеріалів про відзначення загибелі Симона Петлюри «У 70-річчя паризької трагедії 1926 –1996», видрукуваного видавництвом ім. Олени Теліги 1997 року.

Тільки нещодавно зусиллями директора Наукового інституту Гарвардського університету Патриції Кеннеді Грімстед вдалося віднайти частину передвоєнних фондів та архіву Бібліотеки у московських архівах: Центрі зберігання історично-документальних колекцій (ЦХИДК) та Державному Архіві Російської Федерації. Частково матеріали і документи Бібліотеки у різні роки передані до архівів України.

Значна їх частина тепер міститься у Російському Державному Військовому Архіві (РГВА), куди вони були передані у березні 1999 р. із ЦХИДК із збереженням свого попереднього опису, і складається з 9 окремих фондів.¹⁷

Як французька асоціація, Українська Бібліотека ім. С. Петлюри, розпочала в 1999 р. через Міністерство закордонних справ Франції заходи щодо повернення Москвою пограбованого майна Франції.¹⁸

Українська Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі стала своєрідним символом пам'яті великого українця, котрий своє життя поклав на українську державу. Незалежна Україна має також вшанувати належним чином свого вірного сина.

Література:

1. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історична і соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – С. 53.
2. Степаненко М. У 100-ліття народження сл. П. Симона Петлюри. – Вашингтон, Філадельфія, 1979. – С. 33.
3. Симон Петлюра: Статті, листи, документи (Т. Гунчак та ін. (ред. кол.). – Нью-Йорк, 1956. – С. 300–341.
4. Михальчук В. З історії Товариства Української Бібліотеки ім. С. Петлюри // Слово і час. – 1996. – № 7. – С.40.

5. Симон Петлюра: Статті, листи, документи / Т. Гунчак та ін. (ред. кол.). – Нью-Йорк, 1956. – С. 388.
6. Михальчук В. Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. – К., 1999. – С. 533.
7. Там само. – С. 54–55.
8. Там само. – С. 69.
9. Жуковський А. Українська Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі // Український археологічний щорічник. – К., 1992. – Випуск 1. – С. 439–440.
10. Михальчук В. Зазнач. праця. – С. 64.
11. Жуковський А. Зазнач. праця. – С. 440.
12. Михальчук В. Зазнач. праця. – С. 83–84.
13. Жуковський А. Зазнач. праця. – С. 440.
14. Михальчук В. Зазнач. праця. – С. 201.
15. Жуковський А. Зазнач. праця. – С. 441.
16. Йосипишин П. По через теперішнє і минуле – у майбутнє // Інформаційний бюлетень української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. – 1989. – Ч. 52. – С. 8–9.
17. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. – К., 2001. – С. 38.
18. Інформаційний бюлетень Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. – 2001. – Ч. 63. – С. 2–6.
19. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Мюнхен – Нью – Йорк, 1949. – С. 1014–1015.
20. Михальчук В. Українська бібліотека ім. Симона Петлюри у Парижі // Київська старовина. – 1991. – № 4. – С. 79–82.
21. У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упоряд.: Михальчук В., Степовик Д. – К., 1997.
22. Полтавська петлюріана: Матеріали Петлюрівських читань. – 2-е чит. Ч. I. – Полтава, 1993.
23. Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць Другого конкурсу петлюрівців України. – К., 1995.
24. Симон Петлюра у контексті українських національно – визвольних змагань: Збірник наукових праць. – К., 1999.